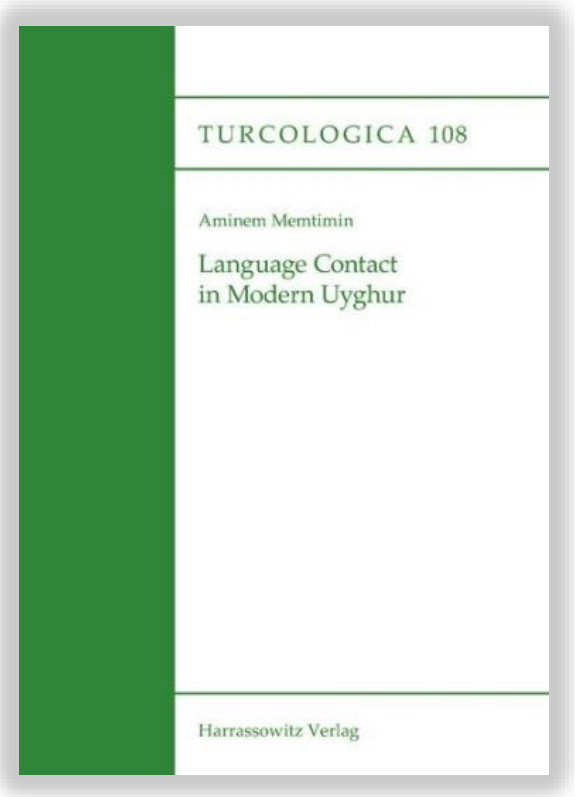
Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
2018/11

Aminem Memtimin, *Language Contact in Modern Uyghur*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2016, 245 s.

Oğuzhan DURMUŞ[*]

Çağdaş Uygur Türkçesi, diğer pek çok Türk lehçesi ile karşılaştırıldığında "dilbilimsel takip edilebilirlik" bakımından daha özel bir konuma sahiptir. Yani, bu lehçedeki herhangi bir dil ögesi hakkında Çağdaş Uygur Türkçesi > Çağatay Türkçesi > Uygur Türkçesi çizgisi ile kesintisiz olarak geriye doğru tespit yapmak mümkün olmaktadır. Meselâ Çuvaşçanın aynı şansa sahip olduğunu söylemek zordur. Modern Çuvaşçadan geriye doğru gidersek 18. yüzyılda ortaya çıkan ilk örneklerle daha önceki dönem olan İdil Bulgarcası arasında hemen hemen dört asır boşluk mevcuttur. Yine İdil Bulgarcasından da geriye gidersek Tuna Bulgarcası dönemi ile arasında bir dört asırlık boşluk daha görebiliriz. Dolayısıyla, bu özel durum dilbilimsel araştırmalarda kendi lehçe içi özelliklerinin üstünde genel Türk dil bütünlüğü açısından Çağdaş Uygur Türkçesini özel bir konumda görmemiz gerekmektedir.

"Language Contact in Modern Uyghur" adlı eser, yazarın Prof. Dr. Marcel Erdal'ın danışmanlığında hazırlayarak 2014 yılında Frankfurt'ta savunduğu aynı adlı doktora tezinin kitaplaştırılmış şeklidir. Tezini zaten İngilizce yazdığı için kitaplaştırma sırasında tercüme işiyle uğraşılmamıştır. Açıkçası tezinin içindekiler bölümüyle karşılaştırdığımızda kurgusal anlamda çok küçük dokunuşlar dışında bir değişiklik olmadığı görülmektedir.

Kitap, *Giriş* ve *Sonuç* kısımlarıyla birlikte sekiz bölümden oluşmaktadır. Üç kısımda kurguladığı *Giriş* (s. 1-22) bölümünde ilk olarak teorik ve metodik arka plan hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre yazar diller arasındaki benzerliklerin rastlantısallık, evrensellik, köken ortaklığı ve dil ilişkileri etkenleriyle ilişkilendirilebileceğini; bu çalışmanın bunlardan "dil ilişkileri"ne odaklandığını belirtmektedir. Örneğin Türkçe *bebek* ile İngilizce *baby* arasındaki sözcüksel düzeydeki benzerlik yukarıda sıralanan etkenlerden hangisinin altında değerlendirilmelidir? Yine Türkiye Türkçesinde *göz* ve {+lXK} ekiyle kurulan *gözlük* biçiminin Çuvaşçada aynı biçimbirimlerle oluşturulan *kuślĭh* şeklinin ortaya çıkardığı

[*] *Doç. Dr., Erfurt Üniversitesi, Erfurt-ALMANYA, E-posta: oguzhan.durmus@uni-erfurt.de; Trakya Üniversitesi, Edirne-TÜRKİYE, E-posta: oguzdur@gmail.com.*

benzerlik ya da iki farklı dil arasında yansıma kelimelerin benzerliği hangi etkenlerle açıklanabilir? Dil benzerliklerinde *paralel gelişme, çocuk dili* ve *yansıma* etkenlerinin de mevcut olduğu çalışmada zikredilmesi uygun olurdu. Burada dil ilişkilerinin yalnızca akraba olmayan diller arasında benzerlikleri sağlamasının yanında, akraba diller arasında da farklılıkları tetiklediği tespitinin altı çizilmelidir. Bu çerçeveden Türk dil araştırmalarında Çuvaşça gibi uzak lehçelerden başlayarak ağızlara kadar bütün varyasyonların ortaya çıkışında/gösterdiği farklılıklarda dil ilişkilerinin tesirini de sürekli göz önünde tutmak gerektiğini belirtmek gereklidir.

Yazar, bu çalışmada Modern Uygur Türkçesinin şekillenmesinde etkili olan dil ilişkisi senaryolarını deneysel malzemeye dayanarak hem dilbilimsel hem de toplumdilbilimsel yönleriyle ele almış; bunu izah edebilmek adına sosyal etkileşimi ortaya çıkaran oldukça detaylı tarihî bilgi vermektedir. Araştırmacı, dil ilişkileri ile ilgili çeşitli bakış açılarını sıraladıktan sonra dil ilişkilerinde *yapısal etkenler* kadar *sosyal etkenlerin* de hayatî olduğunu belirtmektedir. Bu çerçevede araştırmasını, yapısal ve sosyal etkenleri deneysel malzemeyi birleştirerek Haugen'in düşünceleri, Johanson tarafından geliştirilen *Kod Kopyalama Modeli* ve Van Coestem'in transfer teorisi ile Zuckermann'ın *FEN* (Folk Etymological Nativization- Halk Etimolojisi Yerlileştirmesi) modelleri çerçevesinde kurgulamıştır. Takip eden başlıklarda ele alınan çalışmanın düzeni, önceki araştırmalar, çalışmaya veri sağlayan kaynaklar ve sözlükler ile ilgili bölümler *Giriş*'in ilk kısmını oluşturmaktadır.

Giriş'in ikinci kısmı çalışmada kullanılan dilbilim terimlerinin ve dil adlarının kısaltma listesi ile çalışmada kullanılan yazıçevrimi işaretlerini kapsamaktadır. Üçüncü bölümde ise Uygurlar, Modern Uygurca, cari ilişki durumu, (Çin'in idari bölümlemesi ile Doğu Türkistan'ın bir kısmı olan) Şincan'daki diğer Türk lehçeleri ve Uygurcanın varyasyonları ile Çince ile ilişki hakkında genel bilgi vermektedir. Burada verilen bilgide resmî istatistiklere göre 2014 yılında Şincan'ın toplam nüfusu 22,984,700 kişidir. Bu sayının 11,271,900'ü Uygur Türkü, 8,595,100'ü ise Çinlilerdir. Açıkçası bu verilerin sağlıklı olup olmadığı tartışmalıdır. Tartışma götürmeyen husus ise yıllar içinde Doğu Türkistan'da uygulanan nüfus politikaları yoluyla demografik dengenin değişmiş olmasıdır.

Kitabın bundan sonraki kısmında Modern Uygur Türkçesi ile ilişkisi olan diller birer bölüm hâlinde müstakil olarak ele alınmıştır. Buradaki sıralama şu şekildedir: Arap-Farsça, Arapça, Moğolca, Rusça ve Çince. Çalışmanın yedinci ve son bölümünü *Sonuç* kısmı oluşturmaktadır. En sonda, 231-245 sayfalar arasında yer alan kaynakça bölümünün zengince olduğunu söyleyebiliriz. İlişkilerin detayına girmeden sadece dillerin sıralamasına bakıldığında bile hemen hemen hepsinin farklı dil ailelerine mensup olduğu dillerle kurulmuş olan bir ilişki ağını tasvir etmenin ne kadar güç bir şey olduğu görülecektir.

Uygurca ile ilişkisi müstakil olarak ele alınan ilk dil Farsçadır (s. 23-58). Yazar, her ne kadar bu bölümü "Arapça-Farsça" şeklinde adlandırmışsa da Arapçanın Farsça üzerindeki kuvvetli tesiri ve bu iki dille ilişkiyi belirleyen en temel sosyal faktör olan dinin Arapça kaynaklı olması ve fakat Farsça üzerinde Uygurcaya iletilmesi böyle bir başlığı makul göstermektedir. Keza, takip edilen bölümde Arapça kendi başına da ele alınmaktadır. Burada ilk olarak Uygurcanın Arapça-Farsça ile ilişkisinin tarihi arka planı üzerinde durulmuş, bu ilişki bir anlamda Uygur Türklerinin İslam'ı kabulü ile sınırlandırılmıştır. Devamda Çağatay dili ve edebiyatına bu dille ilişki çerçevesinde kısaca temas edilmiştir. Daha sonra Farsçanın Uygurcaya etkisi gramer düzeyleri çerçevesinde ses bilgisi, sözcük türleri, şekil bilgisi, söz dizimi, anlam bilgisi ve edim bilgisi şeklinde ayrı ayrı olarak ele alınmıştır. Örneğin ses bilgisi düzeyinde ünlü ve ünsüzler iki kısma ayrılarak ünlüler altında ünlü uzunluğu, ünlü türemesi, ünlü değişmeleri, ünlü düşmesi; ünsüzler altında /r/ ve /h/ düşmesi, dudak ünsüzlerinde değişmeler, tonsuzlaşma, ünsüz-ünlü uyumu, ünsüz kümeleşmesi hususlarına örneklere temas edilmiştir. Bir başka bölümde ise Modern

Uygurcada kullanılan Farsça ekler sıralanmıştır (s. 40-42). Burada verilen eklerin bir kısmının Türkiye Türkçesinde de kullandığını görüyoruz. *Aš+päz* 'aşçı', *hotun+päräs* 'hovarda', *čay+puruš* 'çay satıcısı, çaycı', *qul+dar* 'köle sahibi', *qan+xor* 'hunhar, kan içici', *til+šunas* 'dilbilimci, linguist', *čaqiriq+namä* 'davetiye', *su+dan* 'su deposu', *üzüm+zar* 'üzüm bağı' gibi. Yine sözdizimi bölümünde izafet, ikileme ve cümle yapısı gibi konulara değinilmiştir. Anlam bilgisi bölümünde verilen Farsça kökenli tämbäl kelimesinde görülen anlam değişikliği oldukça ilgi çekicidir. Kelime Farsçadaki ve Türkiye Türkçesindeki anlamının tam tersine 'güçlü görünen, kaslı' şeklinde bir manaya değişmiştir.

İkinci bölümde Uygur Türkçesi üzerinde Arapçanın etkisine değinilmektedir (s. 59-79). İlk olarak Arapçanın Uygur Türkçesi ile ilişki yollarına kısaca değinilmiş, ardından yine gramer düzeyleri üzerinde açıklamalar yapılmıştır. Ses bilgisi bölümünde Arapça kelimelerin Uygur Türkçesine geçişte ünlü ve ünsüzlerinin gösterdiği değişiklikler ve ses olayları incelendikten sonra Türkiye Türkçesi için de geçerli olan bir probleme değinilmiştir. Bu problem Arapçadan geçen kelimelerde kelime sonunda bulunan ve en bilinen işlevi dişillik eki olan < ة > ile ilgilidir. Hatta işin ilginci *İsmet, Cevdet, Devlet* gibi Türkiye Türkçesine Arapçadan geçen erkek kişi adlarında bu dişillik eki kullanılmaktadır. Uygur Türkçesinde de bu tür kelimelerde /t/ bulunup bulunmaması birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Memtimin, Arapçadan geçen kelimelerde < ة > kullanımı bakımından Uygur Türkçesinin i) /at ~ ät/: *hökümät* (Ar. *ḥuku:ma), quwwät* (Ar. quwwa), ii) /a ~ ä/ *hucra* 'oda' (Ar. *ḥucra* iii) /at ~ ät/ ~ /a ~ ä/: *sädiqa/sädiqat* 'sadaka' (Ar. *ṣadaḳa)* üç farklı sonuç sergilediğini belirtmektedir. Bu düzensizlik Türkiye Türkçesinde de Uygur Türkçesinde de Farsça ile ilişkinin neticesinde ortaya çıkmış olmalıdır. Bu tür kelimeler tarihsel olarak sorgulandığında daha açık bir fikre sahip olabiliriz.

Çalışmada, Arapçadan geçen kelimelerin bütün kelime türlerinde mevcut bulunduğu ilgili bölümde belirtildikten sonra şekil bilgisi bölümüne geçilmiştir. Bu ve takip eden isim tamlaması ve birleşik kelimeler bölümünde konular oldukça yüzeysel bir şekilde ele alınmıştır. Anlam bilgisi bölümünde ise Arapçadan kopyalanan kelimelerin tematik yoğunluğu üzerinde durulduktan sonra ikinci bir alt başlıkta çok kısa olarak anlam değişmelerine temas edilmiştir. Oldukça kısa olan pragmatik bölümünde Arapçadan geçen selam, veda, teşekkür gibi ilişki sözlerine değinilmiştir.

Kitabın üçüncü bölümü Türk dil araştırmalarının netameli konularından "Moğolca Etkisi"ne ayrılmıştır (s. 81-120). Bilindiği üzere Türkçe ile Moğolcanın sahip olduğu benzerlikler bir taraftan dil akrabalığı diğer taraftan dil ilişkileri bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Bu iki yönelimin üzerine bir de bu dillerin muhtemel ayrışma sonrası ilişkileri meseleyi oldukça girift ama bir o kadar da ilgi çekici hâle getirmektedir. Neticede bu benzerlikler Türkoloji ve Mongolistik'in en çok kalem oynatılan konularından biri olmuştur. Yazar, bu bölümde tespitlerini bu diller arasındaki akrabalık ilişkisine değinmeyeceğini baştan ifade etmektedir. İlk alt başlıkta tarihî arka plana değinen yazar bunu takiben Çin idari bölümlemesinde Şincan olarak adlandırılan bölgedeki Moğolca yer adlarına kısaca temas etmektedir. Memtimin, diğerlerinden farklı olarak bu bölümde Moğolcanın tarihî gelişimi ve kolları hakkında bilgi de vermektedir. Dördüncü alt başlıkta Moğolca ile Uygurca arasında ödünçlemenin tespitinde kullanabilecek çeşitli ölçütler sıralamıştır. Bunları i) ses bilgisel prensipler, ii) şekil bilgisel prensipler, iii) anlam bilgisel prensipler, iv) yayılım kriterleri, v) kültürel mülahazalar. Burada sıralanan ölçütlerde kimi hususlar tartışmalı olsa da isabetli buluyoruz. Yalnız, burada verilen bir örnekle ilgili olarak karışıklık olduğunu zikretmekle yetinelim. Uygur Türkçesine Moğolcadan geçtiği ileri sürülen *olca* 'ganimet' kelimesi ile ilgili açıklama yapılırken kelimenin Eski Anadolu Türkçesinde de tanıklandığı ileri sürülmektedir. Tanıklandığı esere dönük herhangi bir atıfın yapılmadığından kelimenin mevcudiyetini sorgulamak üzere Tarama Sözlüğü'ne baktığımızda böyle verinin bulunmadığını tespit ettik. Acaba Eski Anadolu Türkçesinde kullanıldığı iddia edilen *olca*

'ganimet' kelimesini yazar nereden tespit etmiştir. Buna bağlı diğer soru da neden atıf yapma gereksinimi duymadığı ile ilgilidir. Beşinci alt başlıkta spesifik Moğol diyalektleri ile bağlantılar ele alınmış sonraki bölümde Uygur ağızlarına etkiye değinildikten sonra gramer düzeyleri temelinde açıklamaya geçilmiştir. Öncelikle ses bilgisel uyarlamaya ardından sırasıyla analoji ve uzunca bir bölümde Moğolca kökenli adların anlam bilgisel nüfuzuna yönelik bilgiler verilmiştir. Bu başlık altında pek çok kelimeyle ilgili köken bilgisel açıklama yapılırken tematik bir gruplama yapmaya özen gösterilmiştir. Sonraki bölümde çok sayıda sıfatın Moğolcadan alındığını belirten yazar bunların bir kısmını köken bilgisel olarak açıklamaya girişmiştir. Aynı şekilde devamındaki başlık altında Uygur Türkçesine Moğolcadan geçtiği düşünülen fiillere yer verilmiştir. Bilindiği gibi fiiller diğer kelime türlerine kıyasla ödünçlemeye çok daha dirençlidir. Genel olarak bilinen *mahta-* 'övmek', *kara-* 'bakmak' fiilleri dışında otuz kadar fiilin Moğolcadan alındığı ileri sürülmüş ve köken bilgisi bakımından açıklanmaya çalışılmıştır. Hemen ardından küçük bir bölüm diğer kelime türleri ve fonksiyonlarına ayrılmıştır. Moğolca etkinin ele alındığı bölümün sonunda şekil bilgisel etki ve kopyalanmış kelimelerden söz yapımı başlıkları yer almaktadır. Şekil bilgisel etki başlığı altında diğer lehçelerin yanı sıra Modern Uygurca *allikim* 'herhangi birisi', *allinemä* 'herhangi bir şey' yapılarında görülen unsurun; isimden zarf işlevli türeten {+ltÄ}, isimden fiil yapan {+sirA-} ve Turpan ağzında isimden fiil yapan {+rA-} ekinin Moğolcadan kopyalandığı ileri sürülmektedir.

Modern Uygurca üzerinde Rusçanın tesirinin ele alındığı kısım kitabın beşinci bölümünü oluşturmaktadır (s. 121-152). Uygur Türkçesine dönük özel ilgisi olmayanlar tarafından niteliği hakkında şüpheye düşülebilse de Rusçanın Uygurca üzerindeki etkisi beklenenin çok üstündedir. Yazar tarafından başka bir çalışmaya atfen Uygurcadaki alıntı kelime stokunun %31'nin Rusça kökenlilerin oluşturduğu belirtilirken bunların ait olduğu tematik alan dönük tespitler de yapılmıştır (s. 129). Memtimin, dil ilişkinin niteliğini tespit için bu iki halk arasındaki etkileşimin tarihî arka planını ortaya koymakla işe başlamıştır. Araştırmacı tarafından dört aşamada değerlendirilen Rus-Uygur ilişkilerinin ilk basamağı olarak Cedidcilerin faaliyetleri zikredilmektedir. Yazar tarafından belirtilen aşamaların yanı sıra Kazakistan'da kullanılan Uygurcanın Rusça etkiye daha dirençsiz olduğunu ilave etmek gerekir. Yazar tarihî arka plandan sonra Modern Uygur Türkçesinin Çin ve Kazakistan sınırları içindeki kullanımları, yazı dili olarak şekillenişi ve yazımı hakkında bilgiler vermektedir. Takip eden bölümlerde sırasıyla, Uygurcadaki Rusça kopyalar ses bilgisi, isim çekim şekil bilgisi, kelime yapımı, anlam bilgisi yönleriyle ele alınmaktadır. Alıntı kelimelerin tematik dağılımı örneklerle son başlık altında detaylıca verilmektedir. Hemen akabinde Rusçadan geçen kelimelerin sözlü ya da yazılı kaynaklardan alınıp alınmadığına göre gösterdiği kimi farklılıklara temas edilmektedir. Buradaki son iki bölümde ilk olarak, ellili yıllarda Rusça kelimelerin kullanımı önceleyen dil planlaması ve neologizmler; ardından terimlerin kullanımında Rusça ya da Çincesinin seçilmesi üzerinde durulmaktadır.

Kitapta Uygur Türkçesi üzerine tesiri en son ele alınan dil Çinçedir (s. 153-216). Kitabın dilleri tek tek ele alan öteki fasıllarına kıyasla bu bölümün daha ayrıntılı ve derinlikli olarak kaleme alınması tabiidir. Bölüm yazılırken ilk olarak Çincenin Uygurca etkisini etkileyen sosyal faktörler ele alınmıştır. Akabinde Çince kopyalara artzamanlı bir perspektifle kendi içinde bir tarihlendirme ile bakılmıştır. Moğolca bölümünde olduğu gibi burada da kaynak dile ait ses bilgisi ve alıntıların diyalektolojisine yönelik bilgi verilmiştir. Çinceden geçen kelimelerin önce ses uyarlaması, ardından kelime türleri ve kelime yapımı açısından özelliklerine değinilmiştir. Bundan sonra ise konuşma dili ve halk edebiyatındaki alıntılar, Uygur Türkçesini gramer, imlâ ve söz varlığı açısından standartlaştıran dil komitesinin rolü ile Çinceden geçen terimlerin yazı diline kabulü konularına değinilmektedir. Kitapta ele alınan bir diğer konu da Uygur Türkçesinde Çinceden *öyküntü* (calque) unsurlardır. Anlam kopyalaması şeklinde meydana gelen bu ilişki türü Johanson'un sisteminde seçilmiş kopya olarak değerlendirilmektedir. Hibrit adıyla bir sonraki başlık altında ele alınan kopya türü

ise Johanson terminolojisinde karışık kopyadır. Çince ödünçlemelerin anlam bilgisel kapsamı çeşitli temalar altında verilmezden evvel sloganlar, politik söylemlerin meydana getirdiği metinsel ifadelere temas edilmiştir. Sonrasında ise Çinceden alınan kelimelerin diğer terimlerle kullanılış rekabeti üzerinde durulduktan sonra kısaca yeniden ödünçleme (reborrowing) örneklerinden söz edilmiştir. Sonrasında kısaca bazı yapısal etkilere değinilmiş, peşine cümle örnekleri dilbilgisel analizleri ile sıralanmıştır. Metin örneklerinden birinin, yazarın kendisiyle, Uygur Türkleriyle ya da Çin ile hiçbir ilgisi olmamasına rağmen "Gezi Parkı" olaylarını konu edinmesi hayreti muciptir. Açıkçası paylaşabileceği pek çok metin ihtimali varken neden böylesi bir tercih yapmıştır, yazara sormak lazım. 6.16.3 numaralı başlık altında dil kullanımı ile ilgili oldukça hoş bir anektod paylaşılmış ve buradaki son başlık altında oldukça uzun bir bölüm altında örneklerle Uygurca-Çince kod kaydırımı (code switching) konusu ele alınmıştır.

Kitapta en son kısım *Sonuç* bölümüdür (s. 217-229). Burada yazar kitap içinde müstakil olarak ele aldığı dillere dönük müstakil ve karşılaştırmalı sonuçlara varmaktadır. Burada ileri sürülen düşünceleri tek tek değerlendirme imkânımız yoktur. Altını çizmemiz gereken bir husus da Uygur Türkçesi üzerine Türkiye Türkçesinin etkisidir. Geçen yüzyılın başlarında eğitim alanında başlayan bu etkileşim günümüzde film ve diziler aracılığıyla sürmektedir.

Kaynakça kitabın en sonunda (s. 231-245) yer almaktadır. Ancak, bu çalışmada bir *dizin* mevcut değildir. Oysa kitapta pek çok etimolojik izah denemesi ya da aktarımı yapılmaktadır. Üstelik birbirinden farklı dil kaynaklarından alınan bu verilerin okuyucuya düzgün bir şekilde sunulması oldukça önemlidir. Örneğin kitapta Moğolca etki bölümünün ele alındığı bölümde bu dilden geçtiği düşünülen *olca* 'ganimet' ya da *ös-* 'büyümek' kelimeleri dizin olmaksızın tespit etmeye çalışmak emek israfıdır. Türk dili üzerine yapılmış monografik incelemelerde dizini, çalışmanın ulaşım rehberi şeklinde adlandırmak yerinde olacaktır.

Çalışmanın geneli üzerine şu gözlemlerimizi okuyucularla paylaşmayı gerekli görüyoruz. Öncelikle yazara böylesi bir eseri kaleme alıp okuyucuların istifadesine sunduğu için teşekkürlerimizi sunarız. Burada şu soruları sormak yerinde olacaktır.

Modern Uygurcanın dil ilişkilerini konu edinen bir kitapta neden sadece bu beş dille bir sınırlama yapılmıştır? Örneğin uluslararası kültür kelimeleri bu çalışmanın neresindedir? Ya da sonuçta belirtildiği gibi İngilizce ya da Türkiye Türkçesinin tesiri ne oranda, ne düzeyde gerçekleşmektedir?

Kitabın başında belirtilen metodik çerçeveye Çince bölümü dışında pek itibar edilmediği anlaşılmaktadır. Zira, diğer bölümlerde toplum dilbilimsel tespitler ya yoktur ya da çok azdır. Aslında çalışmada kullanılan yöntem tam da tek bir dile dönük olarak uygundur. Aksi takdirde birden fazla dile uygulanmaya çalışıldığında tutarlılığını ve genelliğini kaybetmektedir.

Yazının sonunda Aminem Memtimin'i bu çalışması için tebrik eder, bundan sonraki çalışmalarıyla Türkolojiye katkısını sürdürmesini dileriz.